

НАУКОВИЙ ВНЕСОК Т. СУШИЦЬКОГО В ДОСЛІДЖЕННЯ БІЛОРУСЬКОГО ЛІТОПИСАННЯ

У статті висвітлюються наукові погляди українського історика літератури Т. Сушицького, який у монографії «Західноруські літописи як пам'ятки літератури» розкрив особливості структури літописних текстів періоду XVI–XVII ст., показав стилістичні зв'язки «західноруського» (білоруського) літописання з пам'ятками ділової писемності, проаналізував становлення своєрідної форми викладу «литовських» (білоруських) літописів, які, на відміну від загальносхіднослов'янської традиції фіксувати події за роками в хронологічному порядку, мають літературну сюжетно-композиційну структуру у вигляді зв'язної оповіді й виразні прикмети авторського опрацювання тексту. Тим самим вони являють собою своєрідний за складом і мовою самостійний жанр давньої білоруської літератури.

Ключові слова: ділова писемність, книжна мова, літописний текст, літописні хроніки, синтаксичні конструкції.

Літописні списки давньою білоруською мовою були введені в науковий обіг на початку XIX ст. після відкриття професором Віленського університету І. Даниловичем Супрасльського літопису. Протягом майже ста років у міру віднайдення нових списків відбувалося плідне текстологічне й історіографічне їх вивчення. Першим серед авторів наукових публікацій слід назвати І. Даниловича¹. Активно досліджували літописні тексти О. Бодяньський, С. Белокуров, А. Бичков, Б. Вахевич, М. Костомаров, Т. Нарбут, А. Попов, А. Прохаска, С. Пташицький, І. Тихомиров, І. Шараневич, О. Шахматов, Я. Якубовський та ін.

У публікаціях основоположника білоруського мовознавства Ю. Карського, який вважав, що в білоруських літописах рано виявилися місцеві особливості як у формі, так і в змісті, а також у настроях і почуттях їхніх упорядників, мова літописів стала окремим об'єктом наукового вивчення². Спостереження щодо манери літописного викладу, особливостей стилю, новизни в поданні матеріалу, співзвучні висновкам академіка Ю. Карського, знайшли продовження в праці українського історика літератури Т. Сушицького «Західно-руські літописи як

¹ Йому належать такі праці: *Данилович И. О литовских летописях* // Журн. Мин-ва нар. просвещения.— 1840.— № 11.— С. 70–114; *Daniłowicz I. Wiadomość o właściwych litewskich latopiscach* // Ateneum.— Wilno, 1841.— Т. 6.— С. 13–62; *Daniłowicz I. Wiadomość o właściwych litewskich latopiscach* // Strykowski M. Kronika polska, litewska, żmódzka i wszystkiej Rusi.— Warszawa, 1846.— Cz. 1.— С. 31–63.

² *Карский Е. Ф. О языке так называемых литовских летописей* // Варшавские университетские известия.— Варшава, 1894.— С. 58–139; *Карский Е. Ф. Особенности письма и языка рукописного сборника XV века, именуемого летописью Авраамки.*— Варшава, 1899.— 44 с.; *Карский Е. Ф. Белорусы.*— Варшава, 1903.— Т. 1.— 466 с.; *Карский Е. Ф. Белорусы.*— Петроград, 1921.— Т. 3. Кн. 2. Вып. 2.— 246 с.

пам'ятки літератури»³. Монографія вийшла друком у 20-ті роки ХХ ст. і, на нашу думку, завершила первісний період в історіографії білоруського літописання. На думку В. Чемерицького, вона стала етапним дослідженням на шляху створення концепції системного упорядкування білоруських літописних списків і дозволила ближче підійти до них як до пам'яток літератури, розкрити особливості мовно-стилістичної системи: Т. Сушицький «зауважив і показав вплив на стиль наших літописів двох різних стилів — канцелярського і літописного, а точніше, стилю ділових документів Великого князівства Литовського і стилю Галицько-Волинського літопису». Білоруські літописи та хроніки, на його думку, жвавістю свого викладу й іншими літературними вартостями місцями піднімаються до мистецького рівня цього літописного зводу, а своїм світським стилем значно перевершують усі староруські літописи⁴.

Маючи на увазі витоки «литовського» літописання із «загальноруського», Т. Сушицький для стилістичного аналізу літописного викладу залучив низку текстів попереднього періоду. Оскільки стародавня Литва займала терени поміж північно-східними, новгородськими та московськими землями, а також південно-західними, київськими та галицько-волинськими, вважалось, що найкраще проводити порівняння білоруських літописів з московсько-новгородськими і відповідно київськими й галицько-волинськими. Висловлювалася думка, що запозичуючи літописні частини повністю, дослівно, «литовський» літописець міг узяти собі за зразок текст Галицько-Волинського літопису (вчений вважав його безпосереднім джерелом для білоруських списків повної редакції та Биховця) і надалі переймати його манеру розповіді. Що ж до зразків московсько-новгородського походження, то Т. Сушицький визначав паралелі з IV Новгородським літописом, Никоновським та Воскресенським: у цих частинах переймався сухий діловий стиль, співвідносний зі стилем документів великокнязівської канцелярії.

З іншого боку, оскільки упорядники й редактори білоруських літописів, без сумніву, були наближені до великокнязівської канцелярії, виникала необхідність пошуку слідів впливу мови актів і грамот. Для переконливого доказу того, що шаблоном для білоруських літописців послужила ділова писемність, Т. Сушицький порівнював літописний текст із грамотами й актами XIV — першої половини XVI ст. Матеріал відбирався з першого тому (1366–1506) «Archivum Książat Sanguszków w Sławucie» (Львів, 1887) та з першого випуску (1432–1548) «Збору палеографічних здымкаў са старадаўніх грамот і актаў», що зберігаються у Віленському Центральному архіві й Віленській публічній бібліотеці (Вільно, 1884). За повнотою використання як самих різноманітних писемних джерел, так і літератури про них праця Т. Сушицького не мала собі рівних⁵.

Таким чином, на думку Т. Сушицького, манера письма «литовських» літописців увібрала в себе традиції Галицько-Волинського літопису «з його багатством поезій і різноманітними підхідками стилю» і прийоми загальноруського літописання «з його сухеньким викладом». Особлива важливість Галицько-Волинського літопису для наукового аналізу білоруського літописання полягає в тому, що «деякими частинами своїми він був за безпосереднє джерело для ли-

³ Сушицький Т. Західньо-руські літописи як пам'ятки літератури // Праці з історії письменства давньої України.— К., 1929.— Ч. 2.— 404 с.

⁴ Чемерицький В. А. Работа автора первого белорусско-литовского свода над русскими источниками // Летописи и хроники. 1980 г. В. Н. Татищев и изучение русского летописания.— М., 1981.— С. 57.

⁵ Улащик Н. Н. Введение в изучение белорусско-литовского летописания.— М., 1985.— С. 22.

товського літопису, властиво кажучи, в повній його редакції в сп[ису] Бих[овця]»⁶. Вважається, що протограф відомих на сьогодні списків Галицько-Волинського літопису, створений у формі документальної історичної розповіді без позначення дат з охопленням подій за 1201–1292 рр., виник у Пінську⁷. Тому він був добре відомий на білоруських землях і став безпосереднім джерелом для білоруських списків другого зводу і Хроніки Биховця як списку третього зводу. За спостереженням Т. Сушицького, «литовський» літописець, маючи за зразок текст Галицько-Волинського літопису, багато в чому переймав і манеру розповіді: «Запозичуючи ці частини цілком, дослівно, литовський літописець в останньому викладі міг визнати для себе за зразок текст Галицько-Волинського літопису і наслідувати його підхідки й маніру оповідати»⁸. Підтвердженням того, вважав дослідник, можуть служити численні загальні усталені формули на зразок *и пополчившись с полки своими, и поткались над озером, и был межси ими бои и сеча не мала з ранку аж до вечера, и поможе бог, на голову поразил, и будучи великому князю на великом княжени до старости, и потом оумре, и по нем сел* і т. ін.

Т. Сушицький одним із перших зосередив увагу на тому, що, на відміну від традиційних літописів попереднього так званого загальноруського, чи загальносхіднослов'янського, періоду, де відомості подавалися в хронологічному порядку, «західноруські» літописи, як і Галицько-Волинський, мають літературну сюжетно-композиційну структуру й виразні прикмети авторського опрацювання тексту. Тим самим вони за своєрідним складом і мовою становлять самостійний жанр стародавньої літератури, в якому проігноровані порічні записи, а історичні події подаються у вигляді зв'язної оповіді. Дослідження було проведене за списками XVI–XVII ст. (Супрасльським, Красинського і Биховця), які Т. Сушицький відносив до трьох основних літописних редакцій і використовував для виявлення типових особливостей стилю «західноруського» літописання. Зручність порівняльного аналізу вибраних текстів Т. Сушицький убачав у належності їх до одного історичного періоду. При цьому малося на увазі, що джерела літописів беруть свій початок у XV–XVI ст.

Завдяки Т. Сушицькому було доведено: білоруські літописи є зводом не лише звісток, але й низки самостійних повістей і оповідань. Усього в складі «білорусько-литовських» літописів Т. Сушицький виділив понад два десятки автономних творів. У «Летапісцы вялікіх князёў літоўскіх» — першій пам'ятці власне білоруської історичної прози, яка складається із власне «Летапісца» з обґрунтуванням ідеологічної концепції державності Литви та повісті про Поділля, створеної з метою довести історичне право Великого князівства Литовського на Подільську землю, — Т. Сушицький виділив «Оповідання про Кейстута та Ягайла», «Оповідання про Вітовтове княжіння» і «Повість про Поділля».

Основне місце серед структурних частин «Летапісца» відведено «Похвалі Вітовту», стилеві риси якої підтверджують зв'язок з житійно-церковною літературою і мають відбиток книжної мови, поєднаної з билинним стилем, що дозволило вбачати в «Похвалі» цілком літературний твір. Наступним фрагментом, виділеним і дослідженим Т. Сушицьким, була повість про Поділля, яка, за спостереженням ученого, просякнута духом «литовського» патріотизму і, як і «Похвала Вітовту», висвітлює події винятково з урахуванням національно-історич-

⁶ Сушицький Т. Знач. праця. — С. 363.

⁷ Вялікае княства Літоўскае : Энцыклапедыя : У 2 т. — Мінск, 2005. — Т. 1. — С. 486.

⁸ Сушицький Т. Знач. праця. — С. 363.

них інтересів. Про це свідчать три історичні епізоди: заснування і впорядкування Поділля литовськими князями Коріятовичами, завоювання Поділля князем Вітовтом і передача за певну плату половини Подільської землі Ягайлові. Зміст, стиль і тон оповідання підпорядковані основній меті — довести належність Поділля Литві, а не Польщі. Відмінність між обома творами — «Похвалою» і «Повістю про Поділля» — дослідник вбачав у тому, що повість була цікава читачеві лише в своєму часі, коли точилася боротьба між Литвою і Польщею. Тому її не можна вважати частиною літописного тексту: це вставка, яка була приписана пізніше і в списках другого зводу одержала окремий заголовок. Т. Сушицький висловив міркування, що, можливо, у першій половині XV ст. повість уже як завершений літературний твір потрапила в літописи й потім переписувалася майже 100 років практично без змін, допоки в XVI ст. не була включена в списки XVI–XVII ст.

З часом своєрідна мистецька форма білоруських літописів була втілена в літописних хроніках, які разом з «Летапісцам» склали другий і третій зводи загальнодержавного літописання епохи Великого князівства Литовського.

Поділивши на дві умовні частини легендарну історію списків другого зводу, Т. Сушицький виявив цікаву закономірність: у змісті першої частини «рід і початок» великих князів литовських виводиться від римського імператора Августа і через міфологічного Полемона співвідноситься з історично відомими іменами Гедиміна й Міндовга та їхніх нащадків; у другій частині літописна версія мала на меті пов'язати генеалогічне дерево литовських князів з топографічними назвами Давньої Литви. За Т. Сушицьким, у літописах налічується понад тридцять епізодів, які супроводжуються топографічними тлумаченнями на зразок того, що в Полемона народилося троє синів — *Боркєзь*, який заклав місто на річці Юрі і з цих двох слів утворилась нова назва: *Юрборкєзь*; середній син *Кунас* заснував місто *Кунасов*, молодший *Спера* осів біля озера *Спера* і т. д. Дослідник погоджувався, що частина таких топонімічних назв бралася з народної мови: топонім *Полемонова гора* співвідноситься з іменем *Полемона*, місто *Керново* на річці Вілії пов'язується з князем *Кернусом*, сином *Кунаса* і т. д.

Дослідник послідовно проілюстрував за білоруськими літописними фрагментами, наскільки вони змістом, стилем і викладом відрізняються від традиційного літописного тексту, виступаючи самостійними творами, які формою й сюжетом нагадують повісті чи оповідання. Можливо, до того, як потрапити в літописний текст, створені незалежно від літопису, вони могли передаватися в письмовій формі або як усні оповідання чи переказуватися як легенди. Інші склалися відразу в межах літописного контексту й належать авторові літописного зводу: «Так чи інакше — в одному тільки немає сумніву: західньо-руський літопис, у найоригінальнішій своїй частині, дарма що невеликій завбільшки, має чимало-таки подібних повістей і повіданнів, порівнюючи з іншими руськими та московськими зводами»⁹.

До зразків літописної прози Т. Сушицький відніс оповідання з Хроніки Биховця про похід Ольгерда на Москву: «Високохудожній виклад особливо яскраво виділяє це оповідання з контексту й виразно відрізняє його не тільки від сусіднього тексту, ба навіть від усього літопису»¹⁰. Насиченість цього фрагмента «поетичними символами» підтверджується цитатами з усталеними виразами й фразеологізмами. В аналізованому фрагменті мова Ольгерда насичена окреми-

⁹ Сушицький Т. Зазнач. праця.— С. 291.

¹⁰ Там же.— С. 218.

ми висловами, які виступають літературно опрацьованими крилатими виразами: «не то воин что времени подобного воюет, но то воин когда не во время воины над неприятелем своим неприяздни доводит» та ін. Відзначаючи багатство в тексті «поетичних символів», автор не завжди прагнув розкрити їх суть, а переважно обмежувався тільки цитуванням речень з усталеними виразами й фразеологізмами. Відзначаючи виключний драматизм викладу й численність постійних мистецьких тропів у фрагменті про похід Ольгерта на Москву, Т. Сушицький підкреслював, що такого «ми не бачимо зовсім у решті всього тексту західньо-руського літопису»¹¹. А втім, треба мати на увазі, що основний склад усталених формул білоруського літописання виявляє надзвичайно багату й розгалужену систему, що було підтверджено пізніше в дослідженнях ХХ ст.¹²

Манеру повторів численних трафаретних виразів у «литовських» літописах Т. Сушицький співвідносив зі стилем документів великокнязівської канцелярії, «складених за двома-трьома зразками». Очевидно, упорядники й редактори літописів могли одночасно вести й канцелярські справи, тому їх літописна мова зберегла сліди впливу актів і грамот. Для того, щоб переконатися, що шаблоном для білоруських літописців служила ділова писемність, був проведений порівняльний аналіз літописного тексту з грамотами й актами XIV, XV і першої половини XVI ст. Безперечними доказами впливу «західноруських» грамот на «литовське» літописання стали вирази типу «И мы рокъ зложили» (грамота 1542 р.) «и рок им положили» (грамота 1506 р.) і відповідне їм у літописах «и смоливши межі собою рокъ оучинили». Нерідко авторів доводилося виходити на ширший план порівняння: в літописі «а докончають межі себе князь Кестоутеи велики и велики князь Олгирдь... Такожє были и до живота свого в тои правде» і той самий текст у грамоті: «так есм оу докончаньи, оу правдѣ и оу хрестнымъ целованьи, как же есмь и докончалъ съ братомъ съ его, со княземъ с великимъ Скригаиломъ, што ми с ним за одинъ быти... далъ есмь ему правду, и до свого живота не изменити ми тоє правды» (грамота 1386 р.). Вислови «и челомъ оударити великому князю Витовтоу» «и оудариша емоу челомъ оу слоужбоу» співвіднесені з висловами грамот і чолобитних: «Били нам челомъ бурмистры... на службу нашу», «они били нам челомъ... на службу» (грам. 1505 р.). До аналогій іноді залучалися фрагменти, що виявляють у тогочасній літературній мові паралельний розвиток відмінних за стилістикою, але наповнених однаковим змістом розгорнутих синтаксичних конструкцій: «Нашли горы высокие и на оных горах равнины великие и дубровы роскошные и розмаитое обфитости наполненых розного рожаю...» — «А тако ему даем... съ лѣсы, съ гаи, съ дубравами, съ чащи... съ горами и съ малыми горками, съ долинами и съ ловы звѣриными и поточьими... съ водами и съ ихъ истоки, съ реками, съ потоки» (Грамота 1424 р.). Тим самим Т. Сушицький не тільки висловив, а й обґрунтував думку про *органічний вплив* стилю грамот на літописну мову. Причому формування такого впливу відбувалося не шляхом безпосереднього запозичування текстових елементів з грамот, а в результаті участі «літописців-канцеляристів» у складанні як грамот, так одночасно й літописів. Це формувало документальність, достовірність, хронологічну послідовність викладання.

За визначенням В. Чемерицького, монографія Т. Сушицького має підстави розглядатися як найвище досягнення першого періоду вивчення білорусько-литовських літописів та хронік: «за багатством змісту й використаного фактичного

¹¹ Там же.— С. 219.

¹² Мороз В. К. Мова беларускага летапісання.— Мінск, 2008.— 226 с.

матеріалу, різноманітності порушених питань, детальності текстологічного аналізу літописних пам'ятників ця праця — справді капітальне дослідження, яке не застаріло й нині»¹³. Характерна особливість підходів Т. Сушицького — безпристрасний і суто філологічний аналіз літописних текстів, завдяки чому вони посіли помітне місце серед пам'яток білоруської писемності. Поєднання історіографічного й філологічного аналізу текстів дозволило авторові з'ясувати джерела походження матеріалу, систематизувати мовні вирази, дати опис манери викладу та літературних прийомів створення літописного тексту. Усе це й становить у фундаментальній монографії Т. Сушицького восьмий розділ «Особливості в стилі західньо-руських літописів».

(Мінськ)

V. K. MOROZ

T. SUSHYTSKY'S SCIENTIFIC CONTRIBUTION TO BELARUSSIAN CHRONICLES INVESTIGATION

The article deals with the scientific views of the Ukrainian scientist T. Sushytsky stated in his monograph «West-Rus' Chronicles as Literary Monuments». The scientist elucidated the specific features of the structure of chronicles belonging to the XVI–XVII centuries as well as stylistic connections of «West-Rus'» (Belarussian) annals with the documents of business writing. He also analysed the formation of the specific form of the «Lithuanian» (Belarussian) chronicles which differ from the common East Slavic traditions to fix the actions in the chronological order. The Belarussian chronicles have a literary subject composition and consist of coherent stories. It is the original independent genre of the ancient Belarus literature.

Key words: business writing, book language, the chronicles text, chronicles prose, syntactic constructions.

¹³ Чемерицкий В. А. Знач. праця.— С. 56.